

Část 1. Svoboda, determinismus a kauzalita činitele

1. Svoboda jednání a rozhodování

Běžná zkušenost praví, že máme-li někoho oprávněně či spravedlivě vinit či chválit, jinak řečeno, připisovat mu za jeho jednání morální odpovědnost, nesmí být jeho jednání ani výsledkem nutného působení jeho okolí, ani vnitřních hnutí, nad nimiž nemá kontrolu. Například činitele nelze mravně vinit za to, že zabil člověka při jízdě autem, které někdo jiný učinil neovladatelné a jež nešlo zastavit, nebo za to, že někomu ublížil pod vlivem silných drog měnících chování, které mu někdo tajně podstrčil v jídle. Připisovat morální odpovědnost nelze ani u zcela náhodných jevů, nad nimiž rovněž aktér nemá kontrolu. Za myslitelný (i když možná ne z fyzického hlediska možný) příklad vezmeš pohyb ruky, jenž vede k nutnému řetězci událostí, na jehož konci je něčí újma, který způsobily zcela náhodné neurofyzilogické události v mozku činitele. Ty byly například vyvolány indeterministickými ději na úrovni elementárních částic.

Abys mravní kvalifikace skutku byla možná, musíš být příslušná osoba, jíž říkáme činitel, vlastním

původcem jednání ve smyslu alespoň nutné podmínky jeho vzniku⁴ a toto jednání musí být působeno tak, že činitel mohl za daných okolností způsobit i něco jiného, než působí, nebo nezpůsobit vůbec nic. Činitel tedy musí determinovat sám sebe, tato determinace nemůže být působena něčím od něj odlišným. Musí také mít možnost dané jednání nekonat. První podmínce lze říkat *sebedeterminace*, druhé *existence alternativních možností*. Již méně jasnou záležitostí je, zda první podmínka, sebedeterminace, zahrnuje navíc i skutečnost, že činitel nemůže být k sebedeterminaci determinován něčím či někým od něj odlišným. Je jasné, že například pohyb ruky, který by byl způsoben nikoliv činitelem, ale něčím či někým jiným, ruší podmínku sebedeterminace, protože vlastním původcem pohybu není činitel. Uvažujeme nyní, že by činitel sám pohyb ruky způsobil, ale byl by k této sebedeterminaci determinován: například prostřednictvím rozkazu uloženého v hypnóze. I v tomto případě se zdá, že jednání není svobodné, třebaže je činitel vlastním původcem své determinace. To se již dostáváme na úroveň vnitřních motivujících stavů, které ovlivňují vznik vnějšího jednání. Speciálním vnějším jednáním bezprostředně předcházejícím motivujícím stavem je intence, k níž se vzápětí dostaneme. I když se zdá, že vnější deteterminace, která činitele determinuje k tomu, aby se sám určitým způsobem vymezil, ruší svobodu, zákaz takové vnější determinace k první

4 Tím se míní, že bez kauzálního přispěvku činitele by jednání nevzniklo.

podmínce (tj. k podmínce sebedeterminace) přidávat nemusíme. To, že k této vnější determinaci nemůže dojít, totiž plyne již z druhé podmínky, z podmínky existence alternativních možností: pokud činitel je s to za přesně stejných kauzálních okolností jednat jinak, než jedná, pak z toho plyne, že k vlastní determinaci jednat tak a tak není ničím determinován, jinak by tuto alternativní možnost neměl.

Zdá se, že právě při splnění těchto dvou nutných podmínek, totiž podmínky sebedeterminace a existence alternativních možností, lze hovořit o tom, že činitel má nad svým jednáním vládu, že je kontroluje či že je toto jednání tak říkajíc na něm (anglicky *to be up to him/her*). Tuto kontrolu, vládu nad jednáním, nazýváme svobodou. Jednání je svobodné právě tehdy, když je zde přítomna tato kontrola.

Běžně se má zato, že takové svobodné jednání vychází ze svobodného rozhodnutí, či je jím působeno. Rozhodnutí není nic jiného než vývolání či vznik určitého mentálního stavu, kterému se říká intence jednat určitým způsobem.⁵ Jelikož se schopnost činitele dát

5 Anglický termín *intention* v naší knize překládáme jako „intence“. České ekvivalenty „záměr“, „úmysl“ atd. mají trochu posunutý a zúžený význam, a proto nezachycují z hlediska významu vše, co je v termínu „intence“ obsaženo. Intence má přinejmenším dva významy: záměr jednat určitým způsobem at už v budoucnu či někdy, aniž by automaticky tento stav jednání vyvolal. Dále pak úmysl jednat v tuto chvíli, který se ihned promítá do uskutečnění příslušného jednání. Například Tomáš Akvinský tyto významy odlišoval. První je záměr vzta-

vznik intenci čili rozhodnout se pro jednání tradičně nazývá vůle, hovoří se o svobodě vůle či o svobodné vůli. Takto je i celá diskuse nazývána: problém svobodné vůle (*free will problem*). Výše uvedené příklady nesvobodného jednání, tedy jednání, které je působeno nutnými okolnostmi vnějšími či vnitřními, stejně tak jednání náhodné, je jednání, které nevychází z žádné intence. To znamená, že vznik intence (rozhodnutí) mu nepředchází. Proto říkáme, že není záměrné.⁶ Ale fakt, že jednání je záměrné, ještě neznamená, že je svobodné. Záměrnost

ženy k nějakému předmětu, který se má jednatím dosáhnout, získat atd. (*intentio*). Tento záměr spouští proces rozhodování (*deliberatio*), totiž porovnávání způsobů, jak cíl dosáhnout, tj. určitých jednání, které se pro to nabízejí. Rozhodování ústí ve volbu (*electio*, angl. *choice*), což je akt vůle, který působí vnější jednání (srov. např. *Summa teologická*, I-II., ot. 12. a 13. – Akvinského teorie je složitější, my zde představujeme jen jádro). Takže například chci jíst zmrzlinu (záměr), zvážím jednání, která k cíli vedou (rozhodování), a zvolím jedno z nich, např. cestu do obchodu (volba), a vzápětí do obchodu vyrazím (uskutečnění volby skrze jednání). My v naší studii vycházíme především z anglosaských analytických debat. Zde jde především o druhé pojetí (Tomášovo *electio*). První pojetí (záměr) je většinou nahrazen touhou (*desire*). Intence je mentální stav, který působí jednání či má na jednání nějaký vliv. Ovšem jednání, které vychází z intence, budeme říkat většinou záměrné, abychom se vyhnuli přemíše slovo cizího původu, což obecně činí úvodní studii méně přístupnou.

6 Zde předpokládáme, že výraz „jednání“ lze vzáhlout i na nezáměrné chování činitele, což není pravidlem (někdo nazývá jednáním jen záměrné chování).

je jen nutná podmínka pro to, aby jednání bylo svobodné, nikoliv podmínka postačující. Pokud může být ke vzniku intence činitel determinován, pak pro to, aby rozhodnutí bylo svobodné, tj. takové, nad nímž má činitel kontrolu, platí též podmínky sebedeterminace a alternativních možností: vznik intence působí činitel a někdo jiný, a rozhodne-li se činitel pro určité jednání (dá-li vznik určité intenci), mohl se také rozhodnout pro jiné jednání (dát vznik jiné intenci) či nerozhodnout se vůbec. Zdá se ovšem, že první podmínka je u vzniku intence automaticky splněna. Například středověký filozof Tomáš Akvinský (1225–1274) se domníval, že žádná (stvořená) příčina vyjma činitele nemůže způsobit, že se činitel rozhodne pro určité jednání na rozdíl např. od pohybu fyzických údů, které může způsobit i něco jiného než činitel.⁷ Takže u rozhodnutí je činitel vždy původce, ale může být determinován k tomu, aby působil, například neovladatelnou emocí (*strachem*), a tudíž v dané kauzální situaci (za dané determinace) neexistuje alternativa k tomu, aby rozhodl jinak. Je-li tedy podmínka sebedeterminace automaticky splněna, rozhoduje o tom, zda je vznik intence, resp. rozhodnutí, svobodné či ne, fakt, zdali při platnosti týchž kauzálních podmínek či okolností existuje možnost se pro dané nerozhodnout, tedy podmínka druhá.

Dodejme, že popsat situaci, při níž dochází ke svobodnému rozhodnutí nějakého činitele, tak, jak jsme to právě učinili, není samozřejmé. Náš popis předpokládá,

7 Srov. např. T. Akvinský, *Diskutované otázky o pravdě*, ot. 22, čl. 5 a čl. 8.

že rozhodnutí, resp. vznik intence, kauzálně vyvolává činitel, a nikoliv určitý soubor jeho mentálních stavů zahrnujících tužby, poznání atd. Dále jsme předpokládali, že nakolik se v případě rozhodnutí jedná o vnitřní jednání činitele, vznik intence nemůže z principu způsobit něco jiného či někdo jiný; jinak řečeno, činitel je automaticky vlastním původcem intence. Pokud by intenci působil činitelovy mentální stavy, toto pocho-
pitelně neplatí, jelikož mentální stavy striktně řečeno nejsou činitel sám a lze navíc konzistentně myslet, že mentální stav intence může způsobit i něco jiného než dané mentální stavy, např. že by je mohl vyvolat zlý či šlehný vědec pomocí stimulace mozku. To, že intenci či přímo jednání působí mentální stavy a nikoliv činitel, je v prostředí analytické filozofie značně rozšířený názor. Zejména ve třetí části knihy proto vysvětlujeme, proč dát přednost popisu, podle něhož intenci působí činitel, a nikoliv jeho mentální stav či stavy. V tuto chvíli podobný popis lidského rozhodování pouze předpokládáme.

A jak souvisí svoboda jednání a svoboda rozhodování (čili svoboda vůle)? Pokud platí, že jednání následuje intenci nutně, deterministicky, pak to, že je svobodné, je dáno čistě odvozeně.⁸ Je svobodné proto, že vychází ze svobodného rozhodnutí. Jinak řečeno, činitel má nad jedním kontrolu, protože kontroluje

8 Podle nás nepůsobí jednání přímo mentální stav intence, ale toto jednání působí činitel, jelikož je v daném mentálním stavu. O tomto rozdílu bude řeč ve druhé a třetí části knihy.

vznik intence, z níž jednání plyne. V dalším budeme hovořit především o svobodě rozhodování, protože z něho pochází svoboda (záměrného) jednání.

Viděli jsme, že vzhledem k svobodě rozhodování je klíčovou podmínkou této svobody existence alternativních možností.⁹

(SR) Činitel *S* za daných kauzálních okolností *O* činí rozhodnutí *x*, které je svobodné, právě tehdy, když je možné, aby *S* v okolnostech *O* neučinil rozhodnutí *x*.

Říci, že *S* v okolnostech *O* činí rozhodnutí *x*, je totéž, jako říci, že má v daných okolnostech nad rozhodnutím kontrolu, že je tak říkajíc na něm a na nikom jiném. Takto pojetá svoboda rozhodování a z něj plynoucího jednání se zdá být nutnou podmínkou toho, abychom činitele považovali za morálně zodpovědného za dané jednání.

2. Determinismus

Determinismus je názor, který říká, že je-li dána minulost a zákony přírody, v každém okamžiku *t* existuje jen jediná možná budoucnost. Jinak řečeno, to, jaké

9 Pokud je náš popis správný, tj. rozhoduje se činitel a mentální stav intence nelze vyvolat z vnějšku, pak je podmínka sebedeterminace u rozhodování automaticky splněna. Není pochopitelně vyloučena vnější determinace činitele k tomu, aby se rozhodl. Ale tu, jak víme, ošetřuje druhá podmínka existence alternativní možnosti. Tato druhá podmínka je tedy nutná i postačující v případě svobody rozhodování, nikoliv však svobody jednání.

události budou existovat v libovolném budoucím okamžiku, je v tomto okamžiku t již dané. Přesněji:

(D) Nachází-li se v t_0 svět ve stavu P a platí-li zákony přírody L , potom je pro každou událost v každém okamžiku t_1 následujícím po t_0 nutně dáno, zda se vyskytne či nikoliv.¹⁰

Ponecháme-li stranou mikrosvět a zákony kvantové fyziky, zdá se, že makrosvět, který obýváme, popisují deterministické zákony. Na odhalení těchto zákonitostí je založen úspěch vědy. O deterministickou povahu těchto zákonů se opírá fakt, že věda dokáže přesně předpovídat mnohé jevy. I predikovatelnost našeho jednání a jeho vysvětlení udáním důvodů (motivů) vyžaduje pravidelnost a podle některých svědčí o tom, že i ono je výsledkem deterministického působení prostředí, našeho charakteru, dědičnosti atd.

3. Inkompatibilismus

Jak jsme viděli, podle determinismu je v každém okamžiku předem determinovaná jediná událost, jediná budoucnost, která se uskuteční, a to minulým stavem světa a přírodními zákony. To platí i pro naše jednání,

10 Stavem P míníme souhrn všech fakt (případně událostí) existujících v daném čase. Množinou přírodních zákonů P míníme všechny zákony fyzikální, chemické, biologické a jiné, které jsou deterministické, tj. umožňují v každém okamžiku z relevantních fakt odvodit pro libovolný budoucí okamžik jedinou událost.

protože i to, že se činitel rozhoduje konat nebo již koná to či ono, jsou události. V okamžiku bezprostředně před rozhodnutím či konáním existuje ve vztahu k dané minulosti jediná budoucnost, tj. jediná událost, která se uskuteční: buď konkrétní jednání nebo jeho opak. Naproti tomu jsme také uvedli, že nutnou podmínkou toho, aby jednání bylo svobodné, je možnost nekonat to, co se koná, možnost učinit opak. V okamžiku bezprostředně před rozhodnutím či konáním existuje ve vztahu k dané minulosti vícero možných budoucností, tj. neexistuje jediná událost, která se uskuteční.

Takže se zdá být zřejmé, že svoboda jednání není slučitelná s tím, aby jednání bylo výsledkem deterministického působení. Proto, vyskytne-li se alespoň jedno svobodné jednání, nemůže skutečnost existovat tak, jak tvrdí determinismus. Jinými slovy, determinismus musí být nepravdivý. A naopak, je-li pravdivý determinismus, neexistuje žádné svobodné jednání, a jelikož jen za takové jednání může být jeho činitel odpovědný, žádný činitel není za nic morálně odpovědný. To je pochopitelně velmi nepřiznivý důsledek, který odporuje běžným názorům i naší praxi. Budť tedy platí determinismus, nebo existují jednání, která jsou svobodná. Determinismus a svoboda rozhodování a jednání jsou vzájemně neslučitelné, nekompatibilní.

Tuto neslučitelnost, kterou jsme právě ukázali, je názor či teze zvaná inkompatibilismus. Samotný inkompatibilismus netvrdí ani existenci determinismu, ani svobody rozhodování a jednání. Podle toho, zda zastávají existenci prvního nebo druhého, se

inkompatibilisté dělí na dva tábory: tvrdé deterministy a libertariány.¹¹

Je jasné, že neslučitelnost determinismu se svobodou je dána významem obou pojmů. Podle některých lze ale svobodu jednání definovat tak, že bude s determinismem slučitelná. To říkájí tzv. kompatibilisté. Velkou otázkou je, zda taková nová definice svobody, vlastně její určité slabší pojetí, které je slučitelné s tím, aby rozhodování a jednání bylo působeno deterministiky, umožní za něj připsat mravní odpovědnost. Kompatibilisté se domnívají, že ano. Kompatibilismus byl v analytické filozofii druhé poloviny dvacátého století všeobecně rozšířen, a to díky tomu, že plyne z Davidsonovské teorie jednání, tzv. „standardní teorie“, o níž bude řeč zejména ve třetí části knihy. Tento monopol trval až do osmdesátých let dvacátého století, kdy americký filozof Peter van Inwagen formuloval nový argument proti kompatibilismu, zvaný argument následku (*consequence argument*), který neumožňuje tak snadno „přepnout“ do slabšího, kompatibilistického pojetí svobody, slučitelného s determinismem. Předpokládáme platnost determinismu: argument tvrdí, že nutná podmínka svobody, existence alternativy opačného jednání, je splněna jen tehdy, když má činitel kontrolu nad jednáním determinujícími faktory (i, faktory, z nichž

- jednání deterministicky plyne). Mít takovou kontrolu by znamenalo, že činitel může způsobit, aby alespoň některé z těchto faktorů nastaly (resp. aby teze o tom, že existují, nebyly pravdivé). Těmito determinujícími faktory jsou, jak víme, minulost a zákony přírody. Ani u jednoho z těchto faktorů není činitel s to způsobit, aby nastaly, resp. aby teze o jejich existenci neplatily. To by v našem případě znamenalo, že by činitel měl v okamžiku rozhodnutí moc způsobit, aby daná minulost a přírodní zákony neplatily, resp. aby existovala alespoň zčásti jiná minulost a aby se změnily některé přírodní zákony. To pochopitelně nemá. Minulost měnit nemůže a platnost přírodních zákonů je na něm zcela nezávislá. Uvedme určitou verzi argumentu rozumněme Výrazem „jednání“ v daném argumentu rozumějme buď rozhodování, či z něho plynoucí jednání:
1. Determinismus je pravdivý (předpoklad)
 2. Tedy, každá událost je determinována minulostí P a zákony přírody L
 3. Tedy, jednání x činitele S je determinováno P a L
 4. S by mohl jednat jinak než x pouze tehdy, kdyby S měl kontrolu nad P nebo L
 5. S nemá kontrolu ani nad P , ani nad L
 6. Tedy, S nemůže jednat jinak než x
 7. Tedy, S není svobodný ve vztahu k jednání x
- Protože platí pro každého činitele S a každé jednání x :

8. Tedy, jestliže platí determinismus, teze o svobodě jednání je nepravdivá.

Premisa 1 je předpoklad, premisa 2 vychází z definice determinismu. Premisa 3 vztahuje tvrzení ve druhé premise na jednání. Premisa 4 stanoví podmínku existence alternativních možností jednání.¹² Premisa 5 konstatuje nemožnost měnit minulost a zákony přírody zmíněné výše. Premisa 6 vyvozuje důsledek, neexistenci možnosti jednat opačně. Ta je nutnou podmínkou svobody, proto platí závěr 7. Zobecnění na libovolné jednání libovolného činitele vede k popření svobody (závěr 8).

4. Indeterminismus

Nabízí se možnost odmítnout závěr o neexistenci svobodného jednání tak, že popřeme první premisu argumentu, předpoklad o platnosti determinismu. Neplatí-li determinismus, pak ne každá událost je určená minulými událostmi a zákony přírody v tom smyslu, že ji lze z těchto faktorů dedukovat. Události, které takto nejsou vyvoditelné, jsou (svobodná) lidská jednání. Aby v daném okamžiku existovala možnost jednat jinak, nemohou zde být žádné faktory, z nichž by šlo dedukovat, že se realizuje jedna z těchto možností. Řekneme této pozici indeterminismus. Nyní však mnozí uvažují takto: Pokud bezprostředně před vznikem události neexistují žádné determinující faktory, pak je

12 již víme, že v případě svobody jednání se jedná o podmínku nutnou. O tom argument hovoří. V případě svobody rozhodování by se jednalo o podmínku nutnou i postačující.

vznik události čistě náhodný, jak jsme již poznamenali výše, náhodný děj se vymyká kontrole. A svoboda je druh kontroly nad dějem, nad událostí, již je v našem případě určité jednání. Proto žádné jednání nemůže být svobodné. Vzniká tedy následující logické dilema.¹³

1. Bud' je determinismus pravdivý nebo je determinismus nepravdivý (a platí indeterminismus).
2. Jestliže platí determinismus, nemáme svobodu jednání.
3. Jestliže platí indeterminismus, nemáme svobodu jednání.
4. Tedy, nemáme svobodu jednání.

Pravdivost třetí premisy tohoto argumentu se opírá o výše zmíněnou implikaci „Pokud bezprostředně před vznikem události neexistují žádné determinující faktory, pak je vznik události čistě náhodný“. Domníváme se, že aby tato implikace byla pravdivá, je nutno předpokládat, že oněmi „determinujícími faktory“ se míní příčiny. Je jisté pravda, že pokud bezprostředně před vznikem události neexistují žádné příčiny, tzn. pokud vznik události nic nepůsobí, pak je vznik události čistě spontánní a náhodný. To ale z popření determinismu nijak neplyne. Musíme rozlišit determinující faktor ve smyslu něčeho, co působí, že účinek

13 Logické dilema je argument, podle něhož existují dvě logicky vyčerpávající možnosti a každá z nich implikuje tentýž závěr, takže tento závěr musí platit.

má určitý charakter, určitou povahu či podobu, tj. determinuje jej, a deterministický faktor, tj. něco, z čeho lze dedukovat, že účinek nastane, ať už příslušný faktor determinuje či ne, tj. má kauzální charakter nebo ne.¹⁴ Determinismus tedy postuluje, že každá událost plyne z deterministických faktorů, indeterminismus to popírá. Determinující faktor může být deterministický, ale nemusí. Je to právě vznik události při absenci determinujících faktorů, co lze chápat jako náhodu. „Neexistují žádné deterministické faktory“ (to říká indeterminismus, nakolik jej chápeme jako negaci determinismu) tedy neimplikuje „neexistují žádné determinující faktory“. Popření determinismu vede k následující formulaci zmíněné implikace: „pokud bezprostředně před vznikem události neexistují žádné deterministické faktory, pak je vznik události čistě náhodný“. A ta pravdivá není: i když absentují deterministické faktory (kauzální či nekauzální), mohou.

- 14 Minulý stav světa a přírodní zákony samy o sobě nepůsobí budoucí stavy světa. To, co působí budoucí stav světa, jsou všechny existující příčiny a jejich kauzální schopnosti, jejichž působení popisují přírodní zákony. Ty působí budoucí fakta, která souhrnně nazýváme „stavem světa“. Minulé stavy světa a přírodní zákony tedy samy o sobě nejsou determinující faktory, ale lze je označit za deterministické faktory (platí-li determinismus). Determinismus nechceme zúžit na kauzální determinismus, v němž by deterministické kauzální faktory byly zároveň determinujícími. To proto, že existuje např. teologický determinismus, podle něhož budoucí události plynou z toho, že je Bůh předem poznává. Boží poznání se ale nepovažuje za příčinu těchto událostí.

existovat nedeterministické determinující faktory, nedeterministické příčiny. Nakolik nedeterministická příčina nedeterminuje všechny aspekty účinku, ale jen některé, lze hovořit o náhodnosti. Například nějaká částice udělí zrychlení jiné částici, ale přesná hodnota daného zrychlení touto příčinou určena není a je dílem náhody. Nebo nestabilní jádro atomu způsobí radioaktivní rozpad, ale kdy přesně, není určeno. Pokud však nedeterministická příčina determinuje účinek plně, tj. všechny jeho aspekty, pak taková determinace náhodu na této rovině determinace vylučuje. Činitelem determinuje všechny aspekty svého jednání. Proto zde nelze hovořit o náhodě. Činitel je zároveň nedeterministickou příčinou svého jednání. To znamená, že své jednání nedeterminuje deterministicky, tj. jeho vlastní determinaci nelze vyvodit z jiných faktorů, kauzálních či nekauzálních.

Co však určuje, že v téže kauzální situaci nedeterministická příčina, která jinak determinuje všechny aspekty účinku, jednou působí možný účinek A a podruhé možný účinek B? A co když zde navíc existuje i pravděpodobnostní míra, která z možnosti bude realizována, v otevřeném intervalu od nuly do jedné?¹⁵ V jednom každém konkrétním případě zde absentuje determinující faktor určující, která z možností se realizuje, zda A nebo B. Situace je totiž z kauzálního

- 15 To znamená pravděpodobnost větší než 0 a menší než 1. Pokud by pravděpodobnost byla 1, příčina by působila účinek deterministicky. Pokud by pravděpodobnost byla 0, příčina by účinek nepůsobila, byl by nemožný.

hlediska totožná, at už se realizuje A, nebo B. To je situace s tím, aby realizovaný účinek, buď A, nebo B, byl determinován plně, tj. každý jeho aspekt. Není v takové situaci fakt, zda se realizuje A, nebo B, dílem náhody? Kdo toto tvrdí, tak *de facto* předpokládá, že pokud událost nevyplývá z deterministických faktorů, tak zde vždy existuje náhoda a ta je neslučitelná s tím, aby činitel působil buď A, nebo B měl všechny aspekty svého působení plně pod kontrolou (a tak byl svobodný).

Ale i zde je možné rozlišit. Buď fakt, zda se v jednotlivé situaci realizuje A nebo B, závisí na činiteli, nebo nezávisí. V prvním případě jde o kontingentní působení činitele, ve druhém o náhodu. Co v tomto případě znamená „závisí na činiteli“? Jednání vychází z cíle, k jehož realizaci má vést. Činitel předem poznává neslučitelné cíle a různá jednání, která k realizaci toho či onoho cíle vedou, pokud se uskuteční. Volba cíle a jednání je implicitně přítomná v rozhodnutí pro realizaci specifického jednání. Pokud tomu tak není, tj. chybil-li předem poznatý cíl toho, co se realizuje, tak se činitel sám nevymezuje, ale je náhodně vymezen k realizaci účinku. V jednom případě je tedy ve vymezení aktivní činitel, ve druhém se vymezení činitele k produkci účinku jen přibližuje, děje se mu, takže činitel je vůči němu pasivní. Například: člověk se rozhoduje pro jednání a následně jedná, aby dosáhl cíle, který předem poznal. Neslučitelných cílů a k jejich dosažení vedoucích jednání předem poznává více, poznává preferenční znaky i nesouměřitelnost či vzájemnou neporovnatelnost těchto

znaků. U rozhodnutí pro jednání (a pro cíl, k němuž jednání vede) nelze udát důvod, který by předem vyloučil ostatní cíle a jiná jednání. Kdyby tomu tak bylo, pak by motivy, tj. nahlédnutý cíl s jeho normativními charakteristikami (proč jej preferovat), a nahlédnuté jednání k němu vedoucí samy působily jako deterministické faktory určující činitelovo rozhodnutí a následné jednání. Proč se činitel tedy rozhodl pro tento cíl a ne jiný? Je to náhoda? Pokud je, pak ovšem ne taková, jež by bránila v kontrole nad jednáním, protože činitel sám se rozhoduje pro daný cíl a jednání, které předem poznává, třebaže neexistuje rozhodující důvod preferovat právě tento cíl a jednání, na jehož základe by se dalo s pravděpodobností i předpokládat, že se takto rozhodne. Naproti tomu příčina, která není obdařena rozumovým poznáním cílů a účinků k dosažení cíle, způsobí v jedné situaci A, v jiné, kauzálně totožné, B. Není zde žádné předehrané poznání, proč uskutečnit A nebo proč uskutečnit B, tj. poznání normativních charakteristik těchto různých možných účinků. Nelze tedy smyslu plně hovořit o volbě, o závislosti toho, který z účinků se realizuje, na příčině.

Proto se domníváme, že indeterminismus (ve smyslu negace determinismu) vede k takové náhodě, která obnáší absenci kontroly nad vznikem účinku jen u indeterministických příčin, které buď nedeterminují účinek plně, nebo u nich fakt, který z možných účinků se v jednotlivém případě realizuje, nezávisí na působící příčině. Stále tedy platí, že samotný indeterministický vznik události neimplikuje, že událost

vzniká náhodně. Třetí premisu dilematu výše tedy nepovažujeme za pravdivou.

Souhrnně je tedy k námitce z náhodnosti vůči těm, kdo popírají determinismus, třeba říci toto: Máme zde dva různé pojmy náhody: náhodu coby absenci determinace a náhodu jakožto absenci determinismu. My zdá chápeme náhodu jako první. Druhé nepovažujeme automaticky za náhodu. Absence determinismu je náhodou jen tehdy, je-li zároveň absencí determinace. U námitky z náhodnosti lze tedy rozlišit dvě podoby. Jedna je skutečná a relevantní, druhá nikoliv. Skutečná námitka směřuje proti indeterministické kauzalitě, v níž hraje roli náhoda, protože determinace, který z možných účinků vzniká, nepochází (zcela) od příčiny, od ní pochází jen pravděpodobnost, s níž náhodně vznikne ten či onen účinek. Toto je relevantní námitka vůči libertarianismu, který pojímá kauzálitu jako vztažnou událostí (*event-causal libertarianism*), nikoli proti libertarianismu založeném na kauzalitě činitele (viz níže). Naproti tomu zde máme námitku, která tvrdí, že pokud účinek nevzniká deterministicky a není jej tudíž možné vysvětlit kontrastivně (proč vzniká právě tento a proč nevzniká jiný), je náhodný a činitel tedy nad ním nemůže mít kontrolu, vládu. Existuje-li kontrastivní vysvětlení, pak účinek vzniká nutně a opačný účinek je vyloučen jako nemožný. Tato námitka je však lichá, protože je založena na falešném dilematu „buď nutný, nebo náhodný“, přičemž pravdivá je (tautologická) disjunkce „buď nutný, nebo náhodný“, rozumějí: „buď je, nebo není vyloučena možnost vzniku opačného účinku, než je ten, který vzniká“.

Jak je zřejmé z našeho výkladu, „náhodný“ implikuje „náhoditý“, ale naopak to neplatí.¹⁶

Je také jasné, proč libertariáni jako O'Connor odmítají, že jediné možné vysvětlení je vysvětlení kontrastivní, proč se realizuje A a proč ne ne-A. Nekonstrastivní vysvětlení je sice slabší, ale u nedeterministické kauzality ani jiné být nemůže. Kontrastivní vysvětlení totiž předpokládá, že existují kauzální postačující podmínky, jinak řečeno, předpokládá deterministickou kauzálitu.

5. Kauzalita událostí a kauzalita činitele

Ve snaze vyhnout se třetí premise (ukázat její nepravdivost) někteří argumentují tak, že rozliší kauzálitu událostí od kauzality činitele. V prvním případě do kauzálního vztahu vstupují události nebo stavy. To znamená, že roli příčiny a účinku hrají jen události či stavy. Ve druhém případě roli příčiny hraje činitel a účinkem je událost nebo stav.¹⁷ Vysvětlíme na pří-

¹⁶ Proti nutnosti kontrastivního vysvětlení v souvislosti s kauzalitou činitele srov. T. O'Connor, J. Jacobs, *Agent Causation in a Neo-Aristotelian Metaphysics*, in *Mental Causation and Ontology*, S. C. Gibb, E. J. Lowe, R. D. Ingthorsson (vyd.), Oxford University Press, Oxford 2013, s. 173-192, srov. s. 187.

¹⁷ Tyto alternativy nejsou úplné, protože podle scholastické teorie je příčinou činitele a účinkem nějaké soucné (akcident nebo substance), nikoliv stav nebo událost. Ale protože vycházíme z analytických diskusí, necháme tento model a otázku jeho vztahu ke kauzalitě činitele, jak se pojímá v těchto diskusích, stranou.

kladech: zapnutí vypínače způsobilo, že se rozsvítila žárovka. Zapnutí vypínače a rozsvícení žárovky jsou události. Událost je vlastně změna vlastnosti nějakého objektu. Tato změna implikuje určité časové trvání, minimálně tedy dva časové okamžiky (před změnou a po změně). Místo události můžeme uvažovat stav, tj. skutečnost, že daný objekt má příslušnou kauzálně relevantní vlastnost, aniž by se zde výslovně zohledňoval časový rozměr. Stav, že vypínačem prochází proud, působí, že svítí žárovka. Příkladem kauzality událostí v oblasti, která nás zajímá, může být vztah mezi motivem a jednáním: Petr pocítil touhu uhasit žízeň a uvědomil si, že když si vezme z lednice pivo a napije se, žízeň uhasí. Máme zde dvě mentální události: vznik touhy a vznik přesvědčení, jež jsou motivy pro jednání a které společně vyvolají intenci tímto způsobem jednat. Komplexní mentální událost, že se Petr rozhodne určitým způsobem jednat, tj. intence vzít si z lednice pivo a napít se, je pak účinkem. Totéž je možno popsat v termínech kauzální relace mezi stavy: Petr je v určitém mentálním stavu, to znamená, že má určité mentální vlastnosti (touhu a přesvědčení), a to působí, že má jinou mentální vlastnost (intenci jednat). Zastánci rozlišení kauzality událostí a kauzality činitele nyní řeknou, že právě svobodné záměrné jednání takto popisovat nelze, tj. nejde ho popisovat v termínech událostí či stavů, jak jsme to právě učinili. Událost či stav intence jednat tak, jak jsme řekli, nevyvolají událostí či stavy (to že Petr nabyl či má určité motivy), ale činitel sám, Petr. To, co mají tyto teoretické na mysli, je skutečnost, že účinek, Petrovu

mentální vlastnost, nevyvolává fakt, že Petr nabyl či má jiné mentální vlastnosti, jako kdyby činitelem byla sama tato vlastnost či příslušný stav (konfigurace, uspořádání) Petrovy mysli či mozku, protože takové působení zbavuje Petra aktivní role. To, že Petr nabyl či má určité mentální vlastnosti (motivы) jej sice ovlivňuje, aby vyvolal intenci, tj. jiný mentální stav, ale přímo tento nově vzniklý mentální stav nepůsobí. Nepůsobí vlastnost či stav Petrovy mysli, ale Petr sám. Kdyby tomu tak bylo, tak by Petr byl pasivním pozorovatelem dění, které probíhá bez jeho aktivního přičinění, a nikoliv původcem a aktérem. Podle nich bud událost působí jinou událost nutně, deterministicky, nebo událost vzniká indeterministicky, což zahrnuje náhodu. To, že událost vzniká indeterministicky, znamená, že tato událost buď vůbec není determinována příčinou, nebo se determinace příčiny nevztahuje na některý aspekt události - účinku, případně je dílem náhody fakt, že příčina v jednotlivém případě účinek způsobí. Ve všech těchto případech zde nemůže být kontrola nad účinkem, takže jednání, má-li být svobodné, nemůže být takto působeno. Naproti tomu, zavedeme-li zvláštní typ kauzality, kdy jednání (což je událost) působí činitel, a nikoliv nějaká událost či stav, v němž se činitel nachází, pak takový účinek, tj. vznik jednání, může být kontrolován, protože činitel nepůsobí ani deterministicky, ani náhodně (aby to vylučovalo kontrolu).

Domníváme se, že zavedení rozlišení mezi kauzality událostí a kauzality činitele není potřebné. Ve skutečnosti je totiž ontologicky základní kauzalita

činitele, která platí nejen ve zvláštním případě, kdy je činitelem rozumem obdařený člověk působící svobodně jednání, ale ve všech případech přičinnosti. Činitelem je vše, co působí ve smyslu aristoteléské účinné příčiny: oheň, který ohřívá, magnet, který přitahuje, magnetickou silou, elektron, který naráží do jiného, rostlina, která provádí látkovou výměnu s okolím či fotosyntézu. Každý takový činitel má nějakou vlastnost či vlastnosti, díky nimž takto může působit. Tyto vlastnosti mu udělují kauzální schopnost vyvolat určitý účinek, který za určitých kauzálních podmínek buď manifestuje nutně, nebo indeterministicky. Proto lze také druhotně kauzální vztahy zachycovat v jazyce stavů nebo událostí. To však s vědomím, že daný popis není z ontologického hlediska, tj. z hlediska, jak se věci ve skutečnosti mají, základní. Můžeme říci, že fakt, že oheň má vysokou teplotu (stav ohně), způsobil jiný fakt, že voda vře (stav vody). Je to ale proto, že oheň díky tomu, že má příslušnou teplotu, realizuje svou schopnost ohřívát a za podmínky, že se voda nachází v nádobě v jeho blízkosti, v ní vyvolal var. Říkáme-li, že působící příčinou je stav, tj. to, že objekt má určitou vlastnost, lze tomu rozumět buď tak, že působí objekt na základě toho, že má uvedenou vlastnost, nebo tak, že působí daná vlastnost objektu, a vyvolává jinou vlastnost na téže či jiném objektu, bez přičinění těchto objektů. První interpretace je správná, druhá nesprávná. Ale právě tato druhá interpretace je základem „standardní teorie“. Budeme-li tedy v této knize odmítat kauzální působení stavů, týká se to pouze této druhé interpretace. Můžeme

tedy říkat, že mentální stav vyvolal jiný, ale musíme si být vědomi, že tím míníme to, že činitel způsobil svůj mentální stav díky tomu, že se nachází v jiném mentálním stavu, a to buď nutně (deterministicky) nebo indeterministicky. V prvním případě nejde o svobodné působení: například když se činitel rozhodl deterministicky na základě nezávadatelného strachu. U takového deterministického působení se zdá jazyk kauzality událostí či stavů případnější, protože se jím signalizuje, jako by činitel hrál v produkci účinku pasivní, nikoliv aktivní roli. Ve skutečnosti ale hraje aktivní roli aspoň v tom smyslu, že je to on, kdo působí. To, čeho je zbaven, je možnost učinit jiné rozhodnutí či nerozhodnout vůbec, takže ztrácí nad vznikem existence kontrolu. Nemíníme tím však, že by vlastním činitelem byl příslušný mentální stav a ten vyvolával jiný stav, ať už deterministicky či indeterministicky, přičemž činitel by byl jen trpným pozorovatelem dění. Toto je model spojený se „standardní teorií“, kterou ve třetí části podrobíme kritice.

V tuto chvíli tedy jen konstatujeme, že odmítnutí determinismu podle našeho přesvědčení svobody, jakožto kontroly uchová, ba dokonce je pro její uchování nutné. Existuje však kompatibilistická strategie, která chce uchovat obojí: jak svobodu, tak determinismus (proto „kompatibilismus“). Cenou za tuto slučitelnost je ovšem oslabení pojmu svobody. Podívejme se, jakým způsobem kompatibilisté odmítají inkompatibilistický argument.

6. Kompatibilismus: jiný význam obratu „činitel by mohl jednat jinak, než jedná“

Základem kompatibilistické strategie je tzv. kondicionální analýza existence opačné možnosti. To znamená, že obrat „*S* by mohl jednat jinak než *x*“ se interpretuje jako „*S* by mohl jednat jinak než *x*, kdyby chtěl“.¹⁸ Druhrou frází lze nahradit první beze změny pravdivostní hodnoty, čímž se výše uvedený inkompatibilistický argument stane bezubým. Ukažme si proč.

Čtvrtá premisa inkompatibilistického argumentu zní takto:

4. *S* by mohl jednat jinak než *x* pouze tehdy, kdyby *S* měl kontrolu nad *P* nebo *L*.

Po příslušném nahrazení dostaneme toto znění:

4*. *S* by mohl jednat jinak než *x*, kdyby chtěl, pouze tehdy, kdyby *S* měl kontrolu nad *P* nebo *L*.

Další premisa (resp. dílčí závěr), která obsahuje příslušnou frázi o existenci možnosti opačného jednání, je premisa šestá:

6. Tedy, *S* nemůže jednat jinak než *x*.

¹⁸ Případně „*S* může jednat jinak než *x*“ se interpretuje jako „*S* může jednat jinak než *x*, pokud *S* chce“.

Nahradíme a dostaneme:

6. Tedy, není pravda, že *S* může jednat jinak než *x*, pokud chce.

Není důvod, proč obě nové premisy získané nahrazením (4, 6*) považovat za pravdivé. I kdyby *S* měl kontrolu nad minulostí a zákony přírody, stále by mohl mít tužbu či přání (které by v něm vzniklo jako výsledek deterministického procesu) odlišné od toho, které *de facto* má (přání činit *y*) a které by vedlo k jednání *y*, odlišnému od *x*. Takže i kdyby nekontroloval zmíněné deterministické faktory, stále má možnost jednat v souladu se svým odlišným přáním, za předpokladu, že by toto přání měl. Mít kontrolu nad danými faktory tak není nutnou podmínkou existence podmíněné možnosti opačného jednání, jak říká premisa 4*. Proto není pravdivá. Jisté tedy platí i to, že má-li dané odlišné přání (činit *y*), pak může činit něco jiného než *x*. Tudiž platí opak dílčího závěru 6*.

Problém je, že taková kontrafaktuální podmíněná možnost neposkytuje dostatečnou kontrolu nad jednáním, kterou chápeme jako svobodu. Uvedená teorie činní svobodným i chování, které bychom za svobodné zjevně nepovažovali. Pacient v kómatu by také nemusel ležet na lůžku, kdyby měl v danou chvíli přání činit něco jiného. Přesto to, že leží, jistě není svobodným jednáním, třebaže má v danou chvíli zároveň kontrafaktuální podmíněnou možnost neležet.

Problémem je i to, že podle této teorie můžeme jednat svobodně, aniž máme kontrolu nad svými přáními,

resp. tím, které z nich se strane pohnutkou následného jednání (to je chápáno jako výsledek deterministických procesů). Být výsledkem deterministického procesu, v němž můj jednání vyvolávající motiv (přání) plyne z interakce mého těla a mého charakteru s okolním prostředím, a být výsledkem manipulace neurovědců se v důsledku nijak principiálně neodlišuje, jelikož ani v jednom případě nemáme kontrolu nad tím, který bude motiv, z něhož nutné vychází naše jednání. Přes to snad i zastávce podmíněné analýzy nepovažuje za svobodné takové jednání, které je důsledkem motivu majícího původ v mozkové manipulaci: když kupříkladu uvedené přání generuje neurovědec stimulační mozku na dálku skrze implantované zařízení. Toto ukazují tzv. manipulační argumenty pro inkompatibilismus.¹⁹

19 Srov. D. Pereboom, *Free Will, Agency and Meaning in Life*, Oxford University Press, Oxford 2014, kap. 4. Pereboom ukazuje čtyři scénáře, jak může vznikat motiv, který deterministicky působí rozhodnutí, působením faktorů, nad nimiž činitel nemá kontrolu. Postupuje od jasné manipulace, kdy je motiv implantován vnějším činitelem, neurovědcem, po standardní vznik motivu, který produkuje rozhodnutí slučitelné s tím, aby bylo v kompatibilistickém smyslu svobodné a činitel za něj byl mravně odpovědný. Případy se liší jen málo a je zřejmé, že přechod od jednoho k druhému nemůže způsobit zásadní rozdíl v kvalifikaci rozhodnutí z hlediska mravní odpovědnosti za něj. Buď tedy vznik rozhodnutí ve všech případech považujeme za svobodný, což je abstraktní, protože za jednání na základě jasné manipulace mravní odpovědnost neneseme, nebo, a to je inkompatibilistický závěr, ani jedno z takto vzniklých rozhodnutí

Ke kompatibilistické strategii se vrátíme ve třetí části. Tato strategie je taktikajíc zabudována ve vlivné teorii jednání, která vychází z myšlení raně novověkých anglických empiriků a v rámci soudobé analytické filozofie je spojena především se jménem Donalda Davidsona. Tuto teorii srovnáme s konkurenční teorií, kterou zde preferujeme, totiž s kauzalitou činitele. Dříve, než k tomu dojde, bude však třeba věnovat pozornost námice, že mentální vlastnosti nemají kauzální relevanci, či snad dokonce vůbec neexistují: kauzálně relevantní jsou jen neurofyzilogické stavy mozku. Ty jsou buď samy kauzálně činné a deterministicky vyvolávají další fyzické stavy, nebo, připustíme-li kauzalitu činitele, udělují činiteli schopnost toliko deterministického působení. To je neslučitelné s existencí možnosti jednat jinak, a tudíž se svobodou.

(na základě deterministického působení faktorů mimo kontrolu činitele) nepovažujeme za svobodné a takové, aby za něj činitel nesl mravní odpovědnost.